

UVAŽAVANJE
RAZLIČITOSTI
U FUNKCIJI
POZITIVNOG
RAZVOJA
DECE I MLADIH

Urednice

Rajka ĐEVIĆ
Nikoleta GUTVAJN

**UVAŽAVANJE RAZLIČITOSTI
U FUNKCIJI POZITIVNOG RAZVOJA DECE I MLADIH**

Izdavač

Institut za pedagoška istraživanja

Za izdavača

Nikoleta Gutvajn

Urednice

Rajka Đević i Nikoleta Gutvajn

Lektor

Jelena Stevanović

Prevodilac

Kler Zubac

Tehnički urednik

Sanja Grbić

Dizajn korica

Danko Polić

Programski prelom i štampa

Kuća štampe plus

www.stampanje.com

Tiraž

300

URL adresa

http://www.ipisr.org.rs/page/Uvazavanje_razlicitosti_u_funkciji_pozitivnog_razvoja_dece_i_mladih

ISBN

978-86-7447-140-1

A watercolor palette with various colored wells (pink, red, orange, yellow, green) and a paintbrush resting on it, located in the top right corner of the page.

INSTITUT ZA PEDAGOŠKA ISTRAŽIVANJA

UVAŽAVANJE RAZLIČITOSTI U FUNKCIJI POZITIVNOG RAZVOJA DECE I MLADIH

Urednice

Rajka **ĐEVIĆ**

Nikoleta **GUTVAJN**

BEOGRAD, 2018.

Recenzenti

Prof. dr Slobodanka **GAŠIĆ-PAVIŠIĆ**

Prof. dr Vera **SPASENOVIĆ**

Prof. dr Vera **RADOVIĆ**

CIP- Каталогизacija у публикацији-
Народна библиотека Србије, Београд

376.1-056.26/.36-053.2(082)
364-787-056.26/.36-053.2(082)
376.74-058.14-053.2(082)

UVAŽAVANJE različitosti u funkciji pozitivnog razvoja dece i mladih / urednice Rajka Đević, Nikoleta Gutvajn.- Beograd : Institut za pedagoška istraživanja, 2018 (Beograd : Kuća štampe plus).- 218 str. : tabele ; 24 cm.- (Biblioteka Pedagoška teorija i praksa ; 46)

"Knjiga predstavlja rezultat rada na projektima 'Od podsticanja inicijative, saradnje i stvaralaštva do novih uloga i identiteta u društvu' ... i 'Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije' ... "--> predgovor.- Tiraž 300.- Str. 10-16: Predgovor / Rajka Đević, Nikoleta Gutvajn.- Beleška o autorima: str. 208-211.- Napomene i bibliografske reference uz radove.- Bibliografija uz svaki rad.- Summary: Recognition of Diversity as a Function of the Positive Development of Children and Youth.- Registar.

ISBN 978-86-7447-140-1

a) Инклузивно образовање - Зборници b) Деца са посебним потребама -
Образовање- Инклузивни метод- Зборници c) Деца са посебним потребама
- Социјална интеграција - Зборници d) Деца са посебним образовним
потеребама- Социјална интеграција- Зборници

COBISS.SR-ID 268475148

UNAPREĐIVANJE PROGRAMA NEFORMALNOG OBRAZOVANJA MLADIH ROMA IZ NEHIGIJENSKIH NASELJA: UVAŽAVANJE SOCIOKULTURNIH I OBRAZOVNIH SPECIFIČNOSTI

Sanja Grbić

Institut za pedagoška istraživanja, Beograd

Sara Ristić

Info Park, Beograd

Marko Tomašević

Klikaktiv - centar za razvoj socijalnih politika, Beograd

Tokom svog predsedavanja međunarodnim projektom čiji je cilj da se poboljšaju životni uslovi i društveni položaj Roma – tzv. Decenija inkluzije Roma 2005-2015, Srbija je stavila fokus na dve oblasti: stanovanje i obrazovanje (Vuksanović-Macura i Macura, 2016). Važnost unapređenja uslova stanovanja vidljiva je u proceni stručnjaka da oko 70% Roma u Srbiji danas živi u tzv. romskim naseljima - prostornim celinama viđenim kao mesta prostorne i društvene segregacije Roma i Romkinja (*Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016. do 2025. godine*, 2016.; u daljem tekstu: *Strategija*). Među ovim naseljima u Srbiji su mapirana 583 „podstandardna” nehigijenska naselja određena kao skup prenaseljenih, strukturno neadekvatnih objekata i objekata sa nerešenim pravnim statusom bez komunalne i druge infrastrukture i pristupa javnim servisima (Jovanović i Bu, 2015).

Više od polovine stanovnika nehigijenskih naselja čine mladi uzrasta do 20 godina (Macura i Vuksanović, 2003). Prostorna nepristupačnost naselja i socijalna segregiranost njihovih stanovnika značajno otežavaju uključivanje dece i mladih iz ovih sredina u predškolske i školske ustanove na tržište rada, kao i u sistem socijalne i zdravstvene zaštite (Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014; Roman, 2013).

Fokusiranje Srbije u projektu Decenija inkluzije Roma na obrazovanje učinilo je da ono prvi put postane sistematsko i široko dostupno (Kovács Cerović, 2007), čak i za mlade iz ovih segregiranih naselja. Međutim, 85% romskih učenika upisuje a 64% završava osnovno obrazovanje uz i dalje izražene teškoće neredovnog pohađanja nastave i slaba postignuća. Oko 30% dece iz romske zajednice upisuje osnovnu školu sa bar jednom godinom zakašnjenja, dok oko 10% dečaka i devojčica ne nastavlja školovanje nakon završetka četvrtog razreda (*Strategija*, 2016) i najveći broj njih napušta osnovnu školu u trenutku prelaska na predmetnu nastavu (Stojanović & Baucal, 2007; *Strategija*, 2016).

Uloženi napori u uključivanje romske dece u osnovno obrazovanje su, uprkos brojnim i i dalje aktuelnim teškoćama (Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014; Macura-Milovanović, 2007; Roma Education Fund, 2004), među kojima je posebno prominentna nedovoljna savladanost jezika na kojem se odvija nastava (*Strategija*, 2016), vidljivi i daće rezultate u narednim decenijama. Mnogo veću prepreku, međutim, za romske učenike predstavlja srednješkolski obrazovni sistem i on je identifikovan kao najkritičnija tačka kako sa aspekta ulaska u sistem, tako i sa aspekta osipanja (Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014). Dok je u opštoj populaciji obuhvat mladih srednjim obrazovanjem oko 90%, ovaj procenat među mladim Romima i Romkinjama iznosi oko 22%. Obuhvat mladića je nešto viši nego devojaka (28% naspram 15%), što ukazuje na rodnu dimenziju ovog problema. Posebno je značajan nalaz da je obuhvat mladih iz romske zajednice koji žive u uslovima ekstremnog siromaštva svega 5% (*Strategija*, 2016).

Šta se to dešava na uzrastu od 14 godina što oteževa nastavak školovanja mladih Roma, a posebno onih iz najnepovoljnijih sredina? Posmatrano iz perspektive ove grupe mladih najveće prepreke leže u: finansijskoj nemogućnosti da nabave materijale za školu, nepostojanju podrške u učenju kod kuće, pritisku da pomognu u kućnim poslovima i/ili privređivanju u domaćinstvu, kao i u prevozu između nehigijenskih naselja i škole (Kresoja, 2007). Njihovi roditelji dodaju i generacijsko siromaštvo i neobrazovanost zbog čega pohađanje škole ne predstavlja prioritet, kao i diskriminacija i stigma, dok ispitanici članovi institucija (nastavnici, socijalni radnici) deo odgovornosti pripisuju i ovim institucijama i široj zajednici (*ibid.*).

Pored brojnih sistemskih činilaca koji deluju kumulativno u stvaranju „uskog grla“ za MNHN (mlade iz nehigijenskih naselja) pri pokušaju upisa u srednješkolsko obrazovanje (Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014), ovome doprinose pojedine sociokulturne specifičnosti ove zajednice. Norma ranog stupanja u brak i rana trudnoća, za devojčice često pre završetka osnovnog školovanja (Korać-Mandić,

2011; Novakov, 2004) najčešće označava prekid formalnog obrazovanja. Čak 43% devojčica romske nacionalnosti u ovom uzrastu prekida školovanje zbog udaje (sram 4% devojčica iz opšte populacije) (Republički zavod za statistiku i UNICEF, 2014). Ovo se odnosi i na devojke, koje se posvećuju brizi o deci i suprugu, i na mladiće, od kojih se očekuje da pronađu zaposlenje kojim bi izdržavali celu porodicu. Drugim rečima, za razliku od adolescenata iz većinske populacije, pred MNHN se već od četrnaeste godine ili ranije postavljaju zadaci zasnivanja porodice, pronalaženje izvora prihoda i generalno veća odgovornost, uz znatno manje raspoloživih resursa i sklonost ka različitim oblicima rizičnog ponašanja (Tovilović i Baucal, 2007).

Stopa ranog napuštanja obrazovanja dece i mladih iz romske zajednice dostiže 80%, dok je u opštoj populaciji daleko niža (8%). Obrazovna struktura odraslih u romskoj zajednici je značajno nepovoljnija nego u opštoj populaciji i ukazuje na činjenicu da veliki broj mladih u romskoj zajednici ima potrebu za kompenzatornim programima koji bi im omogućili da steknu bar osnovno obrazovanje i neki oblik kvalifikacije nakon dostizanja osnovnog obrazovanja (*Strategija*, 2016).

Konkretni primeri ovih kompenzatornih mera jesu uvođenje nastave na romskom jeziku sa elementima nacionalne kulture u školama u nekim opštinama u Srbiji, programi funkcionalnog obrazovanja odraslih (tzv. večernje škole), kao i programi podrške u učenju i predškolske pripreme koje realizuju nevladine organizacije. Ovi programi najčešće su osmišljeni kao dopuna programa formalnog obrazovanja ili podrška njihovom praćenju, bez dovoljno prilagođavanja preferencijama i specifičnostima korisnika/ca (Stojanović & Baucal, 2007).

Analiza dostupnih programa podrške pokazala je da veliku prepreku sveobuhvatnom pristupu obrazovanju siromašne dece predstavlja intersektorna saradnja. Sistem je organizovan prema merama i aktivnostima, a ne kao sistem usmeren na osobu. Razvijeni programi i prakse su najčešće lokalni, kratkoročni, usmereni samo na jednu meru ili imaju malu pokrivenost korisnika, te proizvode delimične i kratkoročne efekte čija je delotvornost i održivost upitna. Sistem je usmeren na mere obuhvata, (broj uključene dece), uz odsustvo informacija o tipu i stepenu razvijenih kompetencija mladih. Prepoznate barijere najsnažniji uticaj imaju na kategoriju najsiromašnijih učenika kakvi su mladi iz nehidijenskih naselja koji se nalaze pri kraju obaveznog obrazovanja, zbog čega postojeće mere pomoći ne dopiru do onih kojima su najpotrebnije (European Commission, 2010; Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014; *Strategija*, 2016).

Među najvažnijim preprekama za obrazovanje romskih učenika prepoznati su niža obrazovna očekivanja i diskriminatorne prakse nastavnika a potom i nedostatak

njihove spremnosti i profesionalnih kompetencija da obrazovni proces individualizuju i prilagode obrazovnim i drugim potrebama i karakteristikama učenika iz romske zajednice (Macura-Milovanović, 2007; Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014, *Strategija*, 2016). Neke od mera koje su ocenjene kao delotvorne su: „pristup čitavoj ličnosti”, odnosno razvoj kognitivnih, socijalnih i kulturnih veština, terenski rad sa decom i roditeljima u romskim naseljima i podrška edukatorima za razvoj njihovih kompetencija za rad sa kulturno specifičnim i socijalno osetljivim grupama (Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014).

Iz pregleda dostupne literature može se zaključiti da je najveći deo istraživačkih (npr. Biro, Smederevac, & Tovilović, 2009; Macura-Milovanović, 2007; Tatić-Janevski, 2006), strateških (npr. *Strategija*, 2016) i praktičnih napora (npr. Macura-Milovanović i Tatić-Janevski, 2003) bio usmeren na podršku uključenju i ostajanju mladih Roma u formalnom obrazovanju. Međutim, ovi doprinosi su: (a) retko kad distribuirani izvan naučne zajednice i sistema formalnog obrazovanja, čineći ih, kako mere obuhvata pokazuju, nedostupnim onima koji spadaju u grupu najugroženijih – mladima iz nehigijenskih naselja na uzrastu 14–15 godina (Kovač Cerović i Lakićević Dobrić, 2014); (b) nedovoljno prilagođeni tek donekle ispitanim i osvetljenim obrazovnim i sociokulturnim specifičnostima i potrebama ove grupe mladih (Stojanović & Baucal, 2007; *Strategija*, 2016) i (c) opšti, bez konkretnih smernica za aktuelne praktičare u oblasti obrazovanja koji rade sa heterogenim grupama mladih van standardnog obrazovnog konteksta učionice.

Osim ovih pokušaja, vidljive su neke lokalne inicijative domaćih nevladinih organizacija za realizovanje konkretnih programa unapređenja života MNHN koje se tiču unapređivanja kvaliteta stambenih uslova (npr. Društvo za unapređenje romskih naselja – DURN), obuhvatnije podrške porodicama uključujući i podršku obrazovanju (npr. udruženje Agenda, Centar za podršku porodici) i praćenja svih aspekata socijalne inkluzije (npr. Stalna konferencija romskih udruženja građanja – SKRUG, centar Novi svet). Primer konkretnih smernica za rad u oblasti neformalnog obrazovanja bez velikog oslanjanja na jezik predstavlja „Igrajmo za jednakost – Priručnik o osnovama tehnike Teatra potlačenih, romsko-srpski“, autorke Suzane Kaplanović (iz udruženja Agenda, Centar za podršku porodici).³ Izuzev ovog pristupa nama nisu poznati radovi usmereni na obuhvatno izdvajanje konkretnih smernica za rad sa MNHN izvedenih iz do sada istraženih specifičnih odlika i obrazovnih potreba koje bi praktičarima omogućile osnovne uslove za izvođenje uspešnih programa neformalne edukacije.

³ Priručnik je dostupan na linku: <https://www.agendacentar.org/wp-content/uploads/2017/04/PRIRUCNIK-osnovama-Teatra-potla%C4%8Denih-srp-romski.pdf> (pristupljeno 19.1.2018. godine).

Ovakvi programi mogu biti dobra privremena mera pružanja dodatnih obrazovnih prilika kada resursi u formalnom obrazovanju postanu nedostupni.

Cilj istraživanja. Ovim istraživanjem pokušali smo da putem multimetodskog pristupa produbimo razumevanje sociokulturnih odlika i odnosa prema obrazovanju MNHN koji žive u zajednicama izolovanim od većinskog društva i da, potom, formulišemo empirijski zasnovane preporuke namenjene praktičarima koji rade sa ovom grupom mladih. Krajnji cilj ovog pokušaja povezivanja teorije i prakse je da doprinesemo sistematskom unapređivanju PNO (programa neformalnog obrazovanja) kroz uvažavanje specifičnosti marginalizovanih adolescenata.

METOD ISTRAŽIVANJA⁴

Istraživanje je izvedeno u dve faze. U prvoj fazi smo upitničkim merama dobijenim anketiranjem MNHN i MOP (mladih iz opšte populacije) dobili širok pregled specifičnih odlika marginalizovane omladine koje smo ocenili kao relevantne za PNO koji su njima namenjeni. Takva svojstva odnose se na njihove sociokulturne odlike, obrazovne preferencije i stavove prema obrazovanju. Druga faza obuhvatila je dve polustrukturisane fokus grupe. Prva fokus grupa uključila je MNHN, a druga njihove nastavnike, i u njima smo razmatrali teme koje je potrebno obuhvatiti i uslove izvođenja PNO za MNHN koje je potrebno zadovoljiti da bi ovi programi bili efikasni i korisni za MNHN. Ove podatke smo potom dopunili informacijama iz polustrukturisanih intervju sa jednom nastavnicom i jednim mladim pojedincem iz nehegijenskog naselja, kao i nalazima dobijenim prilikom izvođenja test-radionica neformalnog obrazovanja kojima se u ovom radu nećemo detaljnije baviti. Sve stečene opservacije i znanja smo, konačno, integrisali u skup preporuka za izvođenje PNO.

Faza 1. U prvoj fazi smo izveli ispitivanje relevantnih sociokulturnih odlika, obrazovnih preferencija i stavova prema obrazovanju mladih iz nehegijenskih naselja putem upitnika.

Instrument. Za potrebe ovog istraživanja sastavljen je upitnik kojim smo ispitivali četiri indikatora, različitog nivoa opštosti, selektovanih na osnovu empirijskog i logičkog kriterijuma: vrednosti, vrednovanje škole i učenja, protok informacija i preferirani uslovi učenja. Indikator *vrednosti* je naopštiji i obuhvata sociokulturne karakteristike definisane u okvirima Hofstedeove teorije dimenzija kulture (Hofstede

4 Ovo istraživanje nastalo je u okviru projekta Crvenog krsta Palilula pod nazivom „Evaluacija i adaptacija edukativnih programa koji se realizuju u naselju Deponija“, izvedenog u periodu od februara do septembra 2014. godine i podržanog od strane Fonda za otvoreno društvo.

& Hofstede, 1991) za koje je literatura ukazivala da bi se mogle razlikovati za MNHN i MOP (npr. Findley & Cooper, 1983; Macura-Milovanović, 2008; Novakov, 2004; Roman, 2013) i za koje je pretpostavljena veza sa obrazovnim ishodima: ravnopravnost u interpersonalnim odnosima (prijateljski, partnerski, roditeljski, odnosi u podučavanju), individualizam spram kolektivismu, orijentacija na sadašnjost spram orijentacije na budućnost, lokus kontrole i poštovanje pravila.⁵ Drugi indikator, *vrednovanje škole i učenja*, tiče se stavova mladih iz nehigijenskih naselja o važnosti i korisnosti školovanja, kao i stavova mladih prema obrazovanju.

Poslednja dva indikatora uključena su u cilju razumevanja konkretnih uslova u okviru kojih je potrebno organizovati programe neformalne edukacije MNHN koji bi bili prilagođeni njihovim preferencijama čime bi se, pretpostavlja se, poboljšala njihova učinkovitost. Prvi takav indikator je *protok informacija* i odnosi se na širinu i članove porodične i vršnjačke grupe sa kojima mladi razgovaraju o privatnim temama.⁶ Drugim od njih, nazvanim *preferirani uslovi učenja* ispitivani su: efekti gratifikacije, najčešće strategije učenja, preferirane karakteristike nastavnika, nastavnog procesa i uslova učenja. Uzeti zajedno, selektovani indikatori na prvom mestu imaju pragmatičan cilj – bolje razumevanje indirektnih i neposrednih uslova koji bi mogli imati efekta na uključivanje mladih, tok i ishode programa neformalnog obrazovanja – i stoga predstavljaju eklektičan skup pre nego operacionalizaciju jedne homogene teorije.⁷

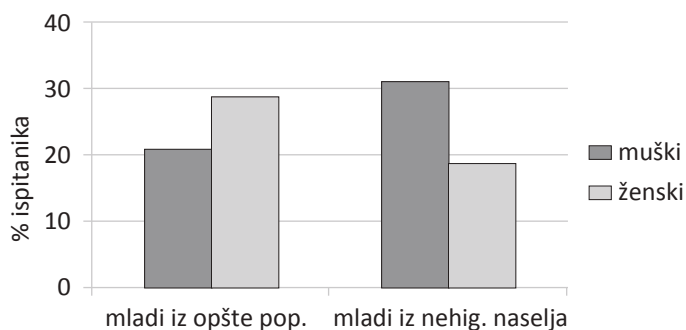
Upitnik je tipa papir-olovka i sadrži pitanja zatvorenog tipa. Prilikom odabira sadržaja pitanja u okviru prvog indikatora vodili smo se operacionalizacijom iz literature⁸, uz modifikacije u pravcu prilagođavanja obrazovnom kontekstu, skraćivanja i generalnog uprošćavanja imajući u vidu nedovoljne jezičke kompetencije targetirane grupe mladih. Pitanja su bila višestrukog izbora i u upitniku su se pojavila u dva oblika. Pitanja u okviru prvog indikatora obuhvatala su ponuđene dve ekstremne tvrdnje

-
- 5 Primer pitanja iz upitnika koji se odnosi na odnose u podučavanju je: „Da bi učenici dobro učili, najvažnije je da nastavnik: (a) bude podrška đacima ili (b) bude strog prema đacima“. Jedna od stavki kojima je ispitivan individualizam spram kolektivismu je: „Više volim da budem sličan drugima/drugačiji od drugih“. Orijentacija na sadašnjost ili budućnost ispitivana je pitanjima poput: „Šta se više odnosi na tebe: Ne znam šta me čeka i živim dan po dan; ili Razmišljam o tome kakav će mi život biti za 10 godina“. Jedna od stavki za lokus kontrole glasila je: „Sa čime se više slažeš: za uspeh je važno da imam sreće ili koliko radim toliko ću i imati?“, a za poštovanje pravila: „Šta se više odnosi na tebe: Ne prepisujem u školi ni kada ne naučim; ili Kad nešto ne stignem da naučim, snađem se i preprišem“.
- 6 Jedno od pitanja kojim je ispitivan je: „Kome se obraćaš kada te nešto muči ili imaš neki problem?“, uz ponuđene odgovore: „članovima porodice“, „prijateljima“, „nastavnicima“ i „nikome“.
- 7 U selekciji i operacionalizaciji indikatora od velike pomoći bila je doc. dr Iris Žeželj sa Katedre za socijalnu psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, kojoj se ovom prilikom zahvaljujemo.
- 8 Hofstedeov upitnik na koji smo se u prvom redu oslanjali prilikom operacionalizacije odabranih indikatora može se preuzeti na adresi: <https://www.salto-youth.net/downloads/toolbox.../HofstedeAndQuestionnaire.doc>

između kojih se ispitanik opredeljavao za onu sa kojom se više slaže. Svaka od dve tvrdnje u okviru jednog pitanja odražavala je jednu od dve opozitne vrednosti (npr. kolektivism). Indikatori iz ove grupe operacionalizovani su preko 3 pitanja, a skorovi za svaki su računati kao suma izbora one tvrdnje koja označava istu vrednost.⁹ U pitanjima u ostatku upitnika ispitaniku je bilo ponuđeno više opcija i on se opredeljavao za jednu ili više njih. Za opisani tip upitnika i način davanja odgovora odlučili smo se zbog teškoća koje MNHN imaju pri korišćenju srpskog jezika, uz pretpostavku da je izbor između malog broja jednostavno opisanih opcija prihvatljiv zadatak za naše ispitanike.

Uzorak. Uzorak je bio prigodan i činilo ga je ukupno 186 ispitanika uzrasta između 15 i 20 godina. Od prvobitnog uzorka, 148 upitnika selektovano je za dalju analizu na osnovu kriterijuma validnosti odgovora. Pri tome, prvu polovinu uzorka (81) činili su ispitanici iz tri nehigijenska naselja u Beogradu: „Deponija”, „Mali Leskovac” i „Makiš”. Svi ispitanici su pripadnici romske etničke grupe. Drugu polovinu (67) činili su mladi iz opšte populacije koji su pohađali dve srednje škole: Petu beogradsku gimnaziju i Poljoprivrednu školu sa domom učenika PK „Beograd”. Pregled odnosa ispitanika i ispitanica u dva poduzorka može se videti na Grafikonu 1. Manji broj ispitanica (15) u poduzorku MNHN-a može se objasniti ustaljenim sociokulturalnim obrascima u romskoj zajednici zbog kojih osobe ženskog roda ređe nego muškarci imaju priliku i/ili biraju da govore i izraze svoje stavove i iskustva. Neke od potencijalnih ispitanica su odbile da učestvuju navodeći nedostatak vremena ili nelagodnost u prisustvu nepoznatih osoba. U drugom delu istraživanja koji se sastoji iz fokus grupa, učesnice su trpele pritisak od strane svojih sagovornika muškog pola.

Grafikon 1: Procenat muških i ženskih ispitanika među mladima iz opšte populacije i mladima iz nehigijenskih naselja

9 Na primer, u okviru indikatora individualizam spram kolektivism u svakom od tri pitanja jedinica bi bila dodeljena svaki put kada bi se ispitanik odlučio za onu od dve ekstremne tvrdnje koja odražava kolektivističke vrednosti.

Postupak. MOP su samostalno popunjavali upitnik u dve pomenute beogradske srednje škole. Imajući u vidu jezičku barijeru i posledične teškoće sa samostalnim čitanjem i popunjavanjem upitnika na srpskom jeziku, tim obučених terenskih ispitivača koji su činili studenti psihologije i sociologije ispitalo je MNHN. Iz ove grupe 38 mladih je odgovaralo na pitanja iz upitnika u beogradskoj školi za obrazovanje odraslih „Braća Stamenković“ koju su u to vreme pohađali, a preostalih 48 ispitali smo u navedenim beogradskim nehigijenskim naseljima, pri čemu podatke o formalnom obrazovanju ove grupe mladih nismo prikupljali.

Faza 2. Nakon prve istraživačke faze u kojoj su ispitanici odgovarali na pitanja iz upitnika, produbili smo teme relevantne za PNO u okviru dve fokus grupne diskusije čija se tema odnosila na uslovima uspešnog izvođenja programa neformalnog obrazovanja za mlade iz nehigijenskih naselja.

Procedura i uзорak. Učesnici prve fokus grupe u trajanju od sat vremena bili su MNHN romskog porekla, pri čemu je razgovoru prisustvovalo ukupno 9 mladića i jedna devojka, prosečnog uzrasta 16 godina. Većina ih je pohađala školu za obrazovanje odraslih. U drugoj dvosatnoj fokus grupi učestvovalo je 5 nastavnica i dva člana romskog udruženja, među kojima su četiri osobe bile romskog porekla. Nastavnici su imali između jedne i 17 (najčešće tri) godina praktičnog pedagoškog iskustva u sferi neformalnog obrazovanja MNHN i u trenutku ispitivanja bili su angažovani u radu sa MNHN.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Faza 1. Rezultati dobijeni upitnikom podeljeni su u dve šire grupe: (a) relevantne sociokulturne odlike i (b) odnos prema obrazovanju mladih iz nehigijenskih naselja.

(a) *Sociokulturne odlike MNHN.* Ispitivani indikatori sociokulturnih vrednosti i praksi zajednice MNHN kategorisani su u tri šire grupe: interpersonalni odnosi, široki aspekti kulture i protok informacija. Dobijeni nalazi biće izloženi u nastavku po navedenom redosledu kategorija indikatora.

Interpersonalni odnosi. Kada je o odnosima sa bliskim drugima uopšteno reč, MNHN se nalaze gotovo tačno na teorijski očekivanoj sredini između dva pola: preferiranja strogosti u odnosima spram preferiranja topline, razumevanja i podrške ($t(71)=60.101, p<0.01$). U sferi partnerskih odnosa, oni, u većoj meri nego MOP, vrednuju autoritet muškarca u donošenju relevantnih životnih odluka ($t(136) = -5.325, p<0.01$). Takođe, MNHN smatraju poželjnim kako izražavanje ljubavi i podrške u odnosima roditelja prema deci, tako i strogosti u odnosima spram preferiranja topline, razumevanja i podrške ($t(143) = -3.003, p<0.01$). Ovaj obrazac se odlikava

i u odnosima nastavnika i učenika ($t(142)=-5.406$; $p<0.01$), dok se lojalnost u prijateljskim odnosima nešto više ceni među MNHN ($t(137)= -2.164$; $p<0.05$). Drugim rečima, ovi nalazi sugerišu da MNHN sa jedne strane prihvataju hijerarhijski, nesimetričan odnos u porodici, partnerstvu i podučavanju gde se starija osoba muškog pola definiše kao neka vrsta autoriteta, a ovo su i nalazi nekih ranijih studija o razumevanju poželjnog učenika u školi kao disciplinovanog i poslušnog (Macura-Milovanović, 2006). Sa druge strane, prijateljski, simetrični odnosi imaju drugačiji status, budući da MNHN, za razliku od MOP, više vrednuju prijatelja koji bi bio neki vid „lojalnog saučesnika“ nego prijatelja koji skreće pažnju na problematična ponašanja i podstiče lično unapređivanje.

Široki aspekti kulture. Sa druge strane, MNHN imaju izraženije kolektivističke (sparam individualističkih) vrednosti, orijentaciju na budućnost (sparam sadašnjosti), unutrašnji lokus kontrole (sparam spoljašnjeg) i sličan odnos prema pravilima kao MOP.

Protok informacija. Ispitivanje kanala protoka informacija o relevantnim, pre svega ličnim temama ukazalo je na to da više od četvrtine MNHN, za razliku od MOP, najčešće ne razgovara ni sa kim o intimnim sadržajima. Kada to čine, preferiraju da se povere samo jednoj osobi (a ne široj grupi prijatelja ili poznanika). MNHN se najčešće poveravaju drugu ili drugarici, dok su majka i drugi članovi porodice na drugom mestu (kod MOP je situacija obratna). Međutim, treba imati u vidu podatak o većem broju devojaka u uzorku MOP nego u uzorku MNHN. Posebno je zanimljiv nalaz da se blizu trećine MNHN poverava nastavniku, dok je taj broj u grupi MOP praktično zanemarljiv. Pregled širine socijalne mreže i učestalosti poveravanja za dve subpopulacije mladih dati su u Tabeli 1 i 2.

Tabela 1. *Preferirana veličina i poznatost socijalne grupe za razgovor o intimnim temama za MNHN i MOP*

osoba kojoj se poveravaju	MNHN (%)	MOP (%)
drug/drugarica	70.0	71.6
majka	59.5	73.0
brat/sestra	50.0	39.2
dečko/devojka	46.6	13.5
otac	39.2	35.1
nastavnik	31.1	1.4
neko drugi	6.8	4.1

Tabela 2. *Učestalost poveravanja određenim članovima socijalnih grupa MNHN i MOP*

preferirana širina socijalne grupe	MNHN (%)	MOP (%)
jedna osoba	39,2	35,1
manja grupa prijatelja	23,0	52,7
veća grupa poznanika	10,8	4,1
niko	27,0	8,1

Kada se ovi nalazi razmotre zajedno sa prethodnim nalazima, porodični i drugi autoriteti mogli bi biti shvaćeni kao važni za zadatak „izvođenja na pravi put“ koji podrazumeva neku vrstu rigidnosti i strogosti. Privatna sfera je nešto što MNHN često ne dele ni sa kim. Kada je to ipak potrebno, okreću se prijateljima koje vide kao glavni oslonac u domenu deljenja intimnih iskustava i tema. Ovi rezultati imaju važne posledice za strukturisanje grupe učenika pri realizaciji PNO.

(b) *Odnos prema obrazovanju.* Odnosom prema obrazovanju obuhvatili smo vrednovanje škole i učenja i preferirane uslove učenja.

Vrednovanje škole i učenja. Mladi iz nehigijenskih naselja smatraju da je obrazovanje više vrednovano u društvu ($t(135) = 3.296$; $p < 0.01$) i oni globalno više vrednuju školu, odnosno procenjuju je kao korisniju i važnu za kasnije zaposlenje, ali je i češće smatraju zanimljivom u odnosu na njihove vršnjake iz opšte populacije ($t(143) = 5.405$; $p < 0.01$). Čini se da je obrazovanje za MNHN, budući da je manje dostupno, procenjeno kao zanimljiviji deo njihove aktuelne svakodnevice i kao dragoceniji resurs za kasniji kvalitet života, što je u skladu sa nekim ranijim nalazima o visokom vrednovanju škole zbog njene instrumentalne vrednosti (Macura-Milovanović, 2006). Ovo bi se moglo koristiti kao snažan izvor motivacije za njihovo inicijalno uključivanje u PNO i predstavlja važan resurs za nastavnike.

Preferirani uslovi učenja. U ovoj oblasti ispitivali smo facilitatore i inhibitore učenja, efekte nagrade i kazne i preferirane odlike nastavnika i uslova učenja.

Najčešće navođeni inhibitor je nerazumljivost gradiva, dok jedna trećina ispitanika smatra da im prepreku u učenju predstavlja i uvođenje kazne kao sredstva oblikovanja ponašanja. Kao karakteristiku gradiva koja facilitira učenje mladi su najčešće birali razumljivost gradiva, pored njegove zanimljivosti i upotrebljivosti u svakodnevnom životu.

Ovi nalazi mogli bi odslikavati glavne probleme sa kojima su se MNHN inače sretali u formalnom obrazovanju: teškoće u razumevanju materijala koji je potrebno usvojiti i koje bi mogle biti posledica nedovoljne savladanosti srpskog jezika na kojem se odvija nastava i nedostatka pomoći u razumevanju u porodičnom okruženju u kojem obrazovanje nije prioritet.

Dalje, kada je reč o efektima nagrade i kazne na uspešnost učenja i zapamćivanja, tek nešto više od trećine MNHN smatra da bi ih nagrada posebno motivisala u učenju. Kažnjavanje neuspeha više podstiče MNHN da kasnije ulože trud prilikom učenja nego nagrađivanje uspeha. Ovi nalazi u neskladu su sa iznetim stavom trećine MNHN o inhibitornom uticaju kažnjavanja za učenje. Uzeti zajedno oni bi, sa jedne strane, mogli odslikavati prethodno opisan za MNHN poznat sistem interpersonalnih odnosa u kome se vrednuje strogost i autoritarnost nadređenih

figura koje, moguće je, koriste i promovišu kaznu kao efikasno sredstvo uspešnog usvajanja znanja i ponašanja. Sa druge strane, deo mladih takvu praksu prepoznaje kao otežavajuću komponentu procesa učenja.

Kao što se u Tabeli 3 može videti, prototip željene (ili poznate) situacije učenja podrazumeva da se ono odvija u rodno heterogenoj grupi u kojoj starija ženska osoba u frontalnoj nastavi jasno objašnjava ili demonstrira gradivo, koje se potom može učiti samostalno.

Tabela 3. *Prikaz karakteristika obrazovnog procesa i uslova koje preferiraju mladi iz nehidijenskih naselja*

preferirani facilitatori zapamćivanja	učestalost odabira faktora (%)
kad neko objasni, pokaže (spram interaktivne nastave)	75.7
učenje nasamo (spram učenja u grupi)	52.7
frontalna nastava (spram učenja kroz igru)	83.8
pol predavača: ženski	62.2
uzrast predavača: starija osoba	70.3
grupa u kojoj se učenje odvija se sastoji od učenika oba pola	55.4

Faza 2. Diskusije sa akterima koji se nalaze „sa obe strane” obrazovnog procesa višestruko su pomogle prilikom definisanja odlika PNO koji bi mogli imati uspeha za specifične grupe kakva su MNHN. U razmatranju nalaza pođimo od uvida omogućenog analizom dinamike i sadržaja fokus grupe sa MNHN o značajnim teškoćama u izražavanju na nematernjem jeziku. Ne samo da je poznavanje pojmovnog sistema srpskog jezika ograničeno, već mogućnost apstrahovanja (npr. osobine na osnovu više konkretnih ponašanja) predstavlja značajan izazov, što je za ishod imalo davanje konkretnih, manje informativnih odgovora.

Kada je reč o rodnim ulogama, u razgovorima je sugerisano da MNHN odrastaju u tradicionalnim zajednicama, izolovanim od većinskog stanovništva. Dinamika fokus grupe sa MNHN ponovila je u tom izolovanom kontekstu neke od ustaljenih obrazaca ponašanja u zajednici iz koje dolaze, a to se ogledalo u brojčanom odnosu učesnika i učesnica (9:1), u stepenu zastupljenosti jedine učesnice u diskusiji (nije se samostalno uključivala, a i kada bi dobila reč uz podršku i ohrabivanje moderatora, bivala je prekidana) kao i u sadržaju komentara upućenih njoj (*Ja bih volela da završim školu, da upišem srednju, negde da budem radnik..., "Pa radi kući. Kuva, pere... (smeh)*). To su indikatori koji ukazuju na potrebu uzimanja u obzir rodnog aspekta pri osmišljavanju PNO.

Nastavnici su istakli da u ovim patrijarhalnim sredinama roditelji imaju veoma značajan uticaj na mlade Rome. Prema roditeljima se gaji strahopoštovanje i poslušnost bez preispitivanja usvojenih stavova. Odrasli muškarci donose sve važne odluke pa i one koje se tiču intimnih pitanja ženskih članova porodice (poput korišćenja kontracepcije). Mladi o ličnim temama ne razgovaraju sa osobama iz svog porodičnog krugam a neke teme su obeležene kao tabu. *(Ja imam drugaricu koja je bila udata sa 15 godina i baš sam je pitala vezano za to – da li je uopšte njena mama pričala sa njom o tome, jer se zna da mlada Romkinja treba da bude nevinna kad se uda. Ona je meni rekla da njena majka nikada u životu nije sa njom pričala o tome i da je za nju bio šok kad je prvi put legla sa tim njenim mužem. Ona ništa, apsolutno ništa nije znala. I čak ni posle toga nije mogla da razgovara sa mamom – nastavnica romskog porekla).*

Sa druge strane, kada je reč o nastavnicima i njihovom odnosu prema učenicima, istaknuta je važnost intrinzične motivacije, otvorenosti i poštovanja različitosti. Nastavnici su o tome rekli: *Ako time žele da se bave /neformalnom edukacijom mladih Roma/, moraju da uđu u naselje, moraju da razgovaraju sa mnogima, moraju da popiju kafu iz njihove šolje, i sve što rade ti Romi da rade i oni, i onda će da upoznaju zaista život Roma.* Reči MNHN pokazuju da oni vide i osećaju distancu ili čak i diskriminaciju od strane nastavnika koji ima predrasude: *Najgore su oni koji mrze Rome. Imma neki nastavnici koji mrze Rome, koliko god da bude dobar džaba mu sve.* Oni bi poručili osobama koje ih podučavaju da bi trebalo da znaju: *da većina romske dece nema uslova za rad, ne mogu toliko da prištu... Potom i o veri (uglavnom islamu) i da ju poštuju. Da zna jezik barem malo, da ih nasmeje...* Ovi nalazi ponavljaju rezultate ranijeg istraživanja o važnosti odsustva diskriminatornih i nasilnih postupaka nastavnika i pokazivanja uvažavanja i topline u odnosu (Macura-Milovanović, 2006) i na osnovu njih formulisana je odeljak o pripremi i poželjnim obrascima komunikacije i ponašanja u odeljku koji sadrži preporuke za rad sa MNHN.

Preporuke za nastavnike za rad sa mladima iz nehigijenskih naselja u oblasti neformalnog obrazovanja. Na osnovu prikupljenih kvalitativnih i kvantitativnih podataka formulisali smo skup preporuka nezavisnih od konkretnih sadržaja programa neformalnog obrazovanja. Preporuke su prvenstveno namenjene nastavnicima koji nemaju iskustva u radu sa MNHN i osmišljene su kao saveti koji bi mogli poslužiti kao vodič kroz pripremu, organizaciju i sprovođenje neformalne edukacije. U ovom radu biće diskutovane preporuke koje se odnose na rad sa MNHN i koje se u manjoj ili većoj meri mogu prilagoditi radu sa mladima koji dolaze iz kulturno različitih ili

socijalno depriviranih sredina. Ove preporuke grupisali smo u tri kategorije: (a) odlike nastavnika, (b) struktura grupe učesnika i (c) odnos nastavnika i učesnika u edukaciji.

(a) *Odlike nastavnika*. Prva grupa odlika tiče se razloga zbog kojih nastavnici edukuju mlade iz nehimijenskih naselja i načina na koji ga vode. Ove odlike upućuju na važnost dugotrajnijeg rada sa mladima iz nehimijenskih naselja u kojem postoji i kontakt sa socijalnim i kulturnim okruženjem ove grupe mladih.

Pronalaženje motivacije za rad sa mladima koja nije samo materijalne prirode. Rad sa mladima iz nehimijenskih naselja trebalo bi da bude polje interesovanja, a ne isključivo aktivnost koja omogućava prihode. Stoga programi neformalnog obrazovanja imaju više šanse da budu efikasni ukoliko su nastavnici motivisani željom da upoznaju učesnike edukacije i pomognu im da razviju svoja znanja, sposobnosti i vrednosti.

Upoznavanje učesnika edukacije i okruženje iz kojeg dolaze. Razumevanje životnih uslova, porodičnih prilika i glavnih kulturnih vrednosti zajednice iz koje mladi potiču kroz direktni kontakt sa zajednicom izdvojeno je kao jedan od najvažnijih preduslova za uspešan rad sa mladima iz nespecifičnih sredina.

Komuniciranje sa porodicama mladih. Pri radu sa mladima koji dolaze iz segregisanih društvenih zajednica (Kovač Cerović & Vulić, 2016) značajno za obrazovni proces jeste uspostavljanje odnosa saradnje sa porodicama učenika i sa drugim značajnim ljudima iz zajednice (nehimijenskog naselja). U slučaju dužeg trajanja PNO vrlo je korisno u određenim vremenskim intervalima posećivati zajednicu i izveštavati roditelje o napretku njihove dece.

Prilagođavanje načina komunikacije u radu sa mladima iz nehimijenskih naselja. Ako se edukacija odvija na srpskom jeziku (kao što je to najčešće slučaj), potrebno je jezik prilagoditi tako da nijedan učesnik edukacije nema problema sa razumevanjem. Treba koristiti jasne primere i metafore pomoću kojih bi se slikovito i sažeto mogle preneti informacije. Nastavnici su izneli da je ponekad poželjno koristiti izraze specifične za supkulturu sa kojom se sprovodi edukacija.

Planiranje dugotrajnog rada sa mladima. Najbolje ishode neformalno obrazovanje daje kada postoji veći broj susreta sa učesnicima, pri čemu teme koje se obrađuju tokom tih susreta treba da budu međusobno povezane. Dugoročni rad stvara mrežu podrške, doprinosi izgradnji odnosa poverenja između učesnika i nastavnika i omogućava sticanje uvida u promene u pogledu vrednosti i znanja učesnika.

(b) *Struktura grupe učesnika*. Drugu grupu čine smernice o tome kako obrazovati grupu učesnika kada oni dolaze iz sociokulturnih zajednica kao što su beogradska nehimijenska naselja. Ove preporuke su manje intuitivne za nastavnike

koji nemaju iskustva u radu sa mladima iz nehigijenskih naselja. Posebno ih je važno ispoštovati kada se radi o osetljivim temama kako bi edukacija mogla da ostvari željene efekte, tj. kako bi podržala pozitivne *promene u praksama* mladih.

Formiranje grupe sastavljene od vršnjaka. Budući da MNHN o intimnim temama razgovaraju češće sa svojim prijateljima nego sa članovima svoje porodice, verovatnije je da će biti spremniji za otvoreno iskazivanje svojih uverenja i praksi u okruženju koje čine vršnjaci koji ne pripadaju njihovom porodičnom krugu. Ipak, ukoliko se tema ne oceni značajnom ili ne postoji dovoljna motivacija za rad na njoj, mladi okruženi grupom prijatelja mogu se osećati slobodnijim da odustanu od uspostavljenih pravila ponašanja, te da otežavaju grupno bavljenje temom. Ukoliko se učesnici ne poznaju, proces upoznavanja se može ubrzati pomoću aktivnosti koje se izvode u početnim fazama edukacije.

Podsticanje učesnica da govore i kada su u grupi koju čine i muški članovi grupe. Kada su u manjini, učesnice će naročito izbegavati da govore ili će vrlo stidljivo istupati, te je potrebno stvoriti slobodniju atmosferu u kojoj će posebno biti podržano „da se čuje njihov glas“.

Rad na osetljivim temama u grupama u kojima su učesnici istog pola i istog ili približnog uzrasta. Neke tabu teme, kao što je tema seksualnog ponašanja, bolje je obrađivati u grupama u kojima su svi učesnici istog pola (uključujući i nastavnika) i približno jednakog uzrasta. Pre otpočinjanja razgovora o osetljivim temama potrebno je uspostaviti odnos poverenja sa učesnicima, jer će biti otvoreniji da podele sa drugima intimna iskustva i da prihvate nove informacije.

Ukazivanje na važnost razgovaranja o osetljivim i intimnim pitanjima. U okviru porodica vrlo često ne postoji praksa razgovora o osetljivim temama poput telesnog sazrevanja, seksualnih praksi i sl. Tek po uviđanju značaja određene teme i uspostavljanju odnosa poverenja ima smisla započeti edukaciju o njoj.

Formiranje grupe isključivo muških učesnika za rad na temama prava žena. Kako MNHN odrastaju u segregiranim patrijahalnim zajednicama gde se zahteva apsolutna poslušnost, na obrazovanje ženske dece gleda se kao na „promašenu investiciju“, odrasli muškarci donose sve važne odluke i neke teme su tabu (npr. seksualnost). Stoga devojke često nemaju pravo glasa i kada je o najintimnijim i za njih veoma važnim odlukama reč. Kao posledica toga, promene u ponašanju devojaka se mogu očekivati tek kada njihovi partneri prihvate savete vezane za ovako osetljive teme.

(c) *Odnos nastavnika i učesnika u edukaciji.* Poslednji skup obuhvata preporuke koje će nastavniku tokom direktne komunikacije sa mladima iz

nehigijenskih naselja olakšati uspostavljanje dobrog odnosa, koji potom predstavlja temelj za uspešno bavljenje bilo kojom temom. Ovim preporukama je naglašena važnost interkulturalne osetljivosti nastavnika. S tim u vezi, iako one mogu služiti kao vodilja u interakciji sa bilo kojom grupom mladih, za uspešnost edukacije posebno ih je značajno uvažiti prilikom rada sa mladima iz zajednica kakve su nehigijenska naselja.

Uspostavljanje pozitivnog prvog kontakta sa učesnicima edukacije. Prilikom upoznavanja u prvom ciklusu za učesnike može biti važno da uvide da se osoba sa kojom treba da rade zaista interesuje za njih, da razume njihov način života i uzima u obzir probleme sa kojima se susreću. Ukoliko je to moguće, poželjno je da novog nastavnika grupi predstavi drugi, iskusniji nastavnik sa kojim je grupa već uspostavila pozitivan odnos.

Pravljenje dobre radne atmosfere. Topla i podržavajuća radna atmosfera u kojoj se učenici osećaju slobodno da postavljaju pitanja i daju predloge značajna je za uspešnost PNO. Efikasnost usvajanja novine može biti olakšana kroz simetričnu, tj. vršnjačku socijalnu interakciju omogućenu organizovanjem rada u grupi ili u paru.

Uvažavanje različitosti učesnika. Važno je da nastavnik jasno pokaže odsustvo predrasuda prema učesnicima edukacije posebno ako su učesnici pripadnici osetljivih grupa koji su se često sa predrasudama susretali i koji ih vrlo lako prepoznaju. Stoga je važno jasno pokazivanje uvažavanja i poštovanja kulturnih karakteristika učesnika edukacije, kao i izbegavanje iznošenja negativnog suda o ponašanju učesnika koje odražava sociokulturne prilike u kojima MNHN žive.

Uspostavljanje odnosa jednakosti sa učesnicima programa. Nastavnik bi mogao da se postavi kao osoba koja je ravnopravna sa učesnicima i da sa njima izgradi vid „drugarskog” odnosa, budući da su MNHN o ličnim pitanjima spremniji da razgovaraju u takvom vidu interpersonalne razmene. Potrebno je, međutim, uzeti u obzir i važnost uspostavljanja sistema pravila ponašanja (najbolje onih pravila koja su zajednički doneta).

Fokus na nagrađivanju, a ne na kažnjavanju. Usmene, verbalne pohvale ili zajednički ustanovljene počasne titule poput „dete dana” mogu imati pozitivan uticaj na dalji rad učesnika u edukaciji. Sa druge strane, ponašanja treba sankcionisati samo kad je to neophodno. Kada se to čini, učesnicima je potrebno istaći da se sankcija odnosi na ponašanje, a ne na osobu, uz jasno ukazivanje koje ponašanje je umesto toga prihvatljivo.

ZAKLJUČAK

U procesu i pitanjima izgradnje multikulturalnog društva pripadnici manjinskih kultura, kakva je kultura mladih iz nehidijenskih naselja, nalaze se u nepovoljnijem položaju, te je važno da pripadnici većinske grupe ulože napor da razumeju specifičnosti manjinskih zajednica. Cilj ovog rada, između ostalog, jeste da se napravi jedan korak ka tome.

Međutim, potrebno je pomenuti određena ograničenja na koja smo u ovom procesu naišli. Kako su pripadnici većinske populacije ispitivali pripadnike manjinske, izražena je tendencija ka davanju socijalno poželjnih odgovora, kako u prvoj fazi istraživanja, tako i tokom razgovora u fokus grupi. Dodatno, odgovori su dati na nematernjem jeziku što je otežavalo procese koji zahtevaju apstrahovanje određenih svojstava. Ovi i drugi razlozi doprineli su tendenciji onih MNHN koji su bili ili i dalje jesu deo sistema formalnog obrazovanja da na pitanja o preferencijama daju odgovore koji se odnose na njihovo do sada doživljeno iskustvo. Takođe, metodološka odluka izbora unapred definisanih i ekstremno suprotstavljenih alternativa u upitniku, iako istraživački utemeljena, ima implikacije na dobijene nalaze u smislu smanjenja informativnosti koje bi slobodno formulisani odgovori mogli nositi. Sve ovo predstavlja inherentne prepreke istraživanja u kome su njegovi učesnici drugačijeg socijalnog, jezičkog i kulturnog statusa. Međutim, svakako je potrebno imati ih u vidu prilikom razmatranja nalaza i na njima zasnovanih preporuka.

Uprkos opisanim izazovima prilikom bavljenja temom neformalnog obrazovanja MNHN, neophodno je istaći da je obrazovanje na međunarodnom planu identifikovano kao sredstvo koje se ubraja u najznačajnije kada je reč o mogućnosti smanjenja socijalne nejednakosti. Ono je posebno značajno za mlade koji su na kraju obaveznog obrazovanja jer, sa jedne strane, postoji više prostora za efekte intervencija, a sa druge ono ih priprema za odgovorno učešće u građanskom društvu. Nadamo se da smo ovom eksplorativnom studijom otvorili polje za druga istraživanja akcionog tipa kojima bi se pitanja društvene inkluzivnosti i obrazovne pravednosti u Srbiji proširila i na polje neformalne edukacije kroz prepoznavanje i uvažavanje specifičnosti obrazovnog procesa i potreba mladih iz osetljivih grupa.

LITERATURA

- Biro, M., Smederevac, S. & Tovilović, S. (2009). Socioeconomic and cultural factors of low scholastic achievement of Roma children. *Psihologija*, 42(3), 273-288.
- European Commission (2010). *Improving the tools for the social inclusion and non-discrimination of Roma in the EU. Summary and selected projects*. Luxemburg: European Commission. Retrieved from http://ec.europa.eu/justice/discrimination/files/improving_tools_roma_inclusion_summary_en.pdf
- Findley, M. J., & Cooper, H. M. (1983). Locus of control and academic achievement: A literature review. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44(2), 419-427.
- Hofstede, G. & Hofstede, G. J. (1991). *Cultures and organizations: Culture of the mind*. Maidenhead, UK: McGraw-Hill.
- Jovanović, S. i Bu, R. (2015). Procena stanja u podstandardnim romskim naseljima u 21 opštini u Srbiji. Beograd: Misija OEBS-a u Srbiji. Preuzeto sa http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/procena_stanja_u_podstandardnim_romskim_naseljima.pdf
- Korać-Mandić, D. (2011). *Situaciona analiza obrazovanja i socijalne uključenosti romskih devojčica u Srbiji. Rezultati istraživanja*. Beograd: CARE Srbija. Preuzeto sa <http://www.nshc.org.rs/public/publikacije/0cc6ef5647747c51ebf9112e8e3528b49138.pdf>
- Kovács Cerović, T. (2007). *Advancing Education of Roma in Serbia*. Budapest: Roma Education Fund. Retrieved from https://www.romaeducationfund.org/sites/default/files/publications/serbia_report.pdf
- Kovač Cerović T. i Lakićević Dobrić A. (2014). *Analiza uticaja politika – pružanje dodatne podrške učenicima iz osetljivih grupa u preduniverzitetkom obrazovanju*. Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva i UNICEF Srbija. Retrieved from https://www.unicef.org/serbia/Analiza_uticaja_politika_Pruzanje_dodatne_podrske_ucenicima_iz_osetljivih_grupa_u_preduniverzitetkom_obrazovanju.pdf
- Kovač Cerović, T. & Vulić, I. (2016). *Supporting education of refugee and migrant children and youth*. ESP Working Paper Series, 76. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/320345867_Supporting_Education_of_Refugee_and_Migrant_Children_and_Youth
- Kresoja, B. (2007). *Obrazovanje Roma u Vojvodini: Izveštaj sa participativnog istraživanja*. Novi sad: Novosadski humanitarni centar. Preuzeto sa <http://www.nshc.org.rs/public/publikacije/refkorice.pdf>
- Macura-Milovanović, S. (2006). Socijalni aspekti inkluzije romske dece iz naselja Deponija u obrazovni sistem. *Pedagogija*, 61(3), 304-320.
- Macura-Milovanović, S. (2007). Prepreke inkluziji romske dece iz naselja Deponija. Saopštenje sa XIII Naučnog skupa "Empirijska istraživanja u psihologiji", 10.-11. februar, Institut za psihologiju i Laboratorija za eksperimentalnu psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Macura-Milovanović, S. (2008). Specifični problemi u obrazovanju romske dece. *Uzdanica*, 5(2), 177-184.
- Macura-Milovanović, S. i Tatić-Janevski, S. (2003). Obrazovni program u romskoj enklavi 'Deponija' - aktivnosti i rezultati. *Nastava i vaspitanje*, 52(2-3), 238-253.
- Macura, V. i Vuksanović, Z. (2003). *Deponija ka boljoj budućnosti*. Beograd: Društvo za unapređenje romskih naselja.
- Novakov, M. (2004). Porodični život Roma. *Letopis naučnih radova*, 1, 146-158.
- Republički zavod za statistiku (2012). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011, Knjiga 1: Nacionalna pripadnost*. Beograd: Autor. Preuzeto sa <http://pod2.stat.gov.rs/ObjavljenePublikacije/Popis2011/Nacionalna%20pripadnost-Ethnicity.pdf>

- Republički zavod za statistiku i UNICEF. (2014) *Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u Srbiji, 2014 i Istraživanje višestrukih pokazatelja položaja žena i dece u romskim naseljima u Srbiji, 2014, Glavni nalazi*. Beograd: Autor. Preuzeto sa: http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/MICS/MICS%20GLAVNI%20NALAZI_srp_.pdf
- Roma Education Fund (2004). *Needs Assessment Study for the Roma Education Fund - Background Paper, Serbia*. Roma Education Fund. Retrieved from <http://documents.worldbank.org/curated/en/361621468101393495/pdf/352090YU0SerbiaONA0Report.pdf>
- Roman, I. (2013). Gypsies integration – Education for all. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 76, 717-722.
- Stojanović, J., & Baucal, A. (2007). Equal Access to Quality Education for Roma: Serbia. In *Equal Access to Quality Education for Roma*. Budapest: Open Society Institute – EU Monitoring and Advocacy Program. Retrieved from https://www.opensocietyfoundations.org/sites/default/files/serbia2_20070329_0.pdf
- Strategija za socijalno uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji za period od 2016 do 2025. godine* (2016). Ministarstvo za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja Republike Srbije. Preuzeto sa http://www.ljudskaprava.gov.rs/sites/default/files/dokument_file/strategija_za_socijalno_ukljucivanje_roma_i_romkinja_2016_2025_0.pdf
- Tatić-Janevski, S. (2006). Prilog unapređivanju obrazovne prakse s romskom decom. *Nastava i vaspitanje*, 55(4), 461-472.
- Tovilović, S. i Baucal, A. (2007). *Procena zrelosti za školu: kako pristupiti problemima procene zrelosti i adaptacije marginalizovane dece na školu?* Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.
- Vuksanović-Macura, Z. i Macura, V. (2016). *Svetlo i tamno: Stanovanje Roma u Beogradu na prelazu 20. u 21. vek*. Beograd: SANU.

RECOGNITION OF DIVERSITY AS A FUNCTION OF THE POSITIVE DEVELOPMENT OF CHILDREN AND YOUTH

The experience of living in a community – albeit family, school, social or international – confronted us a long time ago with the fact that we are not all the same. Modern societies have added to this the belief that we all have equal rights. The practice of segregating those who are different or the deprivation of the right to individuality does not result in the loss of existing differences but, on the contrary, to disagreements because of them. Respecting differences is the first condition for the creation of an *inclusive* society in which, on one side, the feeling of well-being of all members is supported and, in which, in turn, because of that very diversity, these members contribute to difference aspects of the development of the social community of which they are members. The first pillar in the creation of such a society is education. Formal schooling should create the conditions for supporting individual development, accepting and respecting the personal abilities and inclinations, family and cultural inheritance and characteristics of the social conditions in which individuals live. The goal of school is to provide each pupil with the chance to develop their potential and grow in conditions of respect and recognition. Any school which sets itself such a goal becomes an *inclusive* school – instead of being a school only *for some*, it becomes a place of quality education *for all* pupils.

The systematic transformation of schools into communities whose primary value is respecting differences is enabled by the introductory of *inclusive education*. Inclusive education is one of the main issues in the field of improving the quality and accessibility of education. In 2000, Serbia began a comprehensive reform of its education system which established the framework and directions in accordance with the general directions of the development of the education system within the framework of the European Union. Analysis of the current legal regulative and research in the field of inclusive education in Serbia show that although the legislative and strategic framework presents a good starting point for equal inclusion and access to quality education for all children, there are numerous dilemmas and problems confronting employees in education, children and their parents in the process of the realisation of inclusive education.

Lack of knowledge and understanding of the legal framework of inclusive education results in various ambiguities in its implementation in practice. Since the current concept of education, health and social support reaches a small number of children, there are numerous problems in understanding the concept of additional support and its implementation in practice. The very context in which the legislative regulations are implemented is burdened by various systematic and institutional obstacles, and the conditions in schools present a particular challenge: the large numbers of pupils in classes, the insufficient training of teachers and the resulting lack of the necessary skills, various prejudices and discrimination towards children and pupils from sensitive groups. Considering that many of the proposed solutions are new to both the representatives of the educational authorities and the main agents of change in practice, it comes as no surprise that the process of the implementation of inclusive education is accompanied by difficulties on various levels.

The book, *Recognition of Diversity as a Function of the Positive Development of Children and Youth*, consists of eleven texts by authors who in terms of their thematic fields are focused on the elaboration of numerous questions significant for inclusive education. The goal of this book is the observation of ways to improve the conceptual, legislative and practical framework of inclusive education as a function of support for the development of children's positive potentials. The set goal is in accordance with changes in contemporary life conditions (particularly in the family) which change the relations of social power and make the process of upbringing children leading to positive development outcomes even more complex. The most important precondition for achieving positive development outcomes are the beliefs of significant adults (in the family, school and wider social environment) that the differences among young people are a potential advantage and not a potential problem, that each young person has personal potentials which can be developed and that each society has access to the resources to support the improvement of young people's development.

The papers presented in the book could be grouped into four thematic entities: the general theoretical and legal framework for monitoring inclusive education – innovative potentials; an empirical analysis of initial education, the competences and attitudes of teachers towards inclusive education; the emotional and social aspects of the participation of pupils with developmental disabilities in regular schools; inclusion in the intercultural context.

In the introductory paper, *The Paradigm of Positive Development: the Possibility of Innovative Practices in Inclusive Education*, the author Nada Polovina

presents the key points of reference for the paradigm of the *positive development of young people* as a new approach to research, developmental stimulation and improvement of potential of children and young people. The first part of the paper considers those points which refer to: the nature of the development process and developing goals (the 'plasticity' of developmental possibilities; the development of functional behaviour); the constructive elements of positive development (the interaction of the internal/child's powers and the external developmental powers – the characteristics of the socialisation system); the nature of the process of developmental changes (the process of developing progress as a result of the mutual efforts of the child and the contribution of the environment). The second part of the paper analyzes the general points of reference for the incorporation of the values and principles of the presented paradigm in the practice of the inclusion of children with developmental disabilities in regular schools, and then their incorporation in real school practice in Norway whose law on education is based on the principle of the positive development of pupils.

In the paper entitled *The Legal Regulation of Inclusive Education in Serbia and Some Countries in the Region*, authors Danilo Rončević and Aleksandar Antić analyze the legal framework of inclusive education in our country and compare basic regulations related to inclusion in the education systems in Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina and Montenegro. The basic conclusion is that the right to inclusive education is implemented in the legal frameworks of all the aforementioned educational systems. Analysing the current situation in Serbia, the authors concluded that there are differences between the law and practice, i.e. that the regulatory provisions which refer to inclusive education are often not applied in practice. The authors propose certain measures which could make positive changes to the current situation of inclusive education in Serbia.

The paper *Inclusive Education in Serbia from the Perspective of Primary School Teachers in Serbia* written by Milja Vujačić, Nikoleta Gutvajn and Jelena Stanišić focuses on a review of teachers' approaches towards inclusive education through an analysis of their opinions on: a) inclusive education as an idea, b) the achievement of inclusive education in practice, c) the ways in which inclusive education is presented in our country's educational policy, d) the training they underwent in this field, e) the problems and difficulties they face in the realisation of inclusive education and f) recommendations for the further development of inclusive education in Serbia. It was concluded that teachers' opinions of inclusive education in Serbia are generally negative. Even though teachers emphasise the humane aspect of this idea, their

replies indicate negative perceptions regarding the realisation of inclusive education in practice. Insufficient and inadequate teacher training, as well as a lack of quality support from experts and schools in general, present the key problem for the essential acceptance of this idea on the part of teachers and the successful realisation of inclusive education in practice. The authors point out the need to improve the support system for the implementation of inclusive education which would enable the adoption of the values and competences of inclusive education, the provision of continuous support to practitioners, as well as inter-departmental cooperation which would significantly contribute to changing teachers' relation to the idea and practice of inclusive education.

Isidora Korać, Marijana Kosanović and Jasmina Klemenović's paper *Initial Education of Teachers and their Professional Competences for Work in Inclusive Environments* presents research findings about teachers' opinions on the contribution of their initial education in gaining the competences required for work with children who needed additional support. It was concluded that there is a need for certain conceptual and organisational changes in the initial education of teachers which would facilitate the development of their competences for work in inclusive environments. In addition to introducing additional contents from the field of inclusive education in existing study programs, increasing the contribution of professional practice in undergraduate curriculum, there is also a need to reduce the gap between theoretical and practical knowledge.

How Teachers in Croatia Evaluate Their Own Practice in Teaching Pupils with Behavioural Difficulties, written by Nataša Vlah and Sanja Grbić, is focused on the daily practice of inclusive teaching which integrates all other aspects of the competences for teaching pupils with behavioural difficulties. The value of the presented research in this paper lies in the provision of the answer to the question about what the *current situation* is regarding the implementation of *successful practices* in teaching pupils with behavioural difficulties in the Republic of Croatia. Their findings show that when teaching pupils with behavioural difficulties, teachers often implement those methods which have proved to be successful in work with all pupils and which represent the base for the successful teaching process in general, and those practices are more frequently used by class teachers rather than subject teachers. The teachers estimated those practices which include different approaches to the teaching and evaluation of such pupils as rarely implemented. On the basis of those findings, the authors pointed out several open questions whose replies

could contribute to the formulation of successful programs for the development of teachers' capacities for work with pupils with behavioural difficulties.

The goal of Jelena Stevanović, Emilija Lazarević and Jadranka Milošević's paper, *Written Expression: the Competences of Pupils with Developmental Disabilities in the First Four Grades*, was to research class teachers' opinions on the inclusive education of children with developmental disabilities in the field of written expression, i.e. Serbian language classes. Those teachers believe that in the field of written expression pupils with disabilities should acquire knowledge and skills related to the basic level when considering the standards for the end of the first cycle of compulsory education in the Serbian language. However, experience from school practice shows that pupils with developmental disabilities cannot successfully and completely master the majority of competences which are predicted by prescribed achievement levels. The obtained findings suggest that during training on the implementation of inclusive education, class teachers should be given special training for the implementation of contents for the Serbian language, and that special programs which would focus on the improvement of the basic competences of pupils with developmental disabilities in the field of *written expression* should be designed.

In *The Social Acceptance of Pupils with Developmental Disabilities in the Lower Grades of Primary School*, author Rajka Đević compares the social acceptance of pupils with developmental disabilities and their peers who do not have such disabilities. In order to research social acceptance, the level of pupils' social acceptance, their social status, and the formation of friendships were studied. The research was realised by means of sociometric research techniques with the use of a sociometric questionnaire and rating scale. The results of the presented research point out the lower level of social acceptance of pupils with developmental disabilities, their unfavourable social status in class as well as the fact that they have fewer friendships than their peers without such disabilities. The implementation of different programs focused on fostering tolerance among all the participants in school work and life, respecting differences, and promoting the social competence of both pupils who have developmental disabilities and their peers could contribute to a better picture of the social acceptance of pupils with disabilities in regular primary schools.

Branislava Popović-Čitić and Lidija Bukvić's paper *Evaluating the Developmental Benefits of Pupils with Social and Emotional Disabilities* presents research whose goal was to evaluate the internal and external developmental benefits of pupils with social and emotional disabilities. The basic findings show that pupils with social and emotional developmental disabilities gain fewer developmental benefits than

their peers who do not demonstrate the symptoms of emotional and behavioural problems. The authors emphasise that priority action should be directed towards external developmental benefits, particularly those connected to the support and validation of pupils, i.e. the creation of a school environment which supports, encourage and values the progress of all pupils, models positive behaviour, provides a feeling of safety and develops a climate of tolerance, approval and acceptance. Also, it would be important to initiate interventions making it possible to work on aspects of pupils' positive identity, in the sense of strengthening self-respect, self-efficacy and beliefs in the future.

Milana Rajić and Ivana Mihić's research, *The Quality of Relationships between Teachers and Children with Developmental Disabilities*, is focused on research into the quality of this relationship as well as the potential factors which could contribute to quality. Self-evaluations of teachers' experiences with children were analysed to gain insight into the quality of relationships between teachers and children. In order to study the potential quality factors of this relationship, consideration was given to a) teachers' characteristics – self-evaluated motivation and perceived competences for work with children with developmental disabilities, b) environmental features – estimated global conditions for work and the number of children in groups as well as c) teachers' beliefs about children. In terms of the quality of the teacher-child relationship, the data indicates relatively expressed closeness, but equally expressed antagonism between teachers and pupils with developmental disabilities. As regards those factors which could influence such relationships, the findings show that those teachers who have fewer negative beliefs about children with developmental disabilities and who perceive themselves as competent and motivated for work with such children will establish relationships with children which are characterised by acceptance, positive emotional exchange and harmony. The authors recommend the continuous professional training of teachers based on relational perspectives with a particular focus on mastering the knowledge and skills required to support children and strengthening teachers' sensitivity towards them.

In her paper *The Ethnocultural Empathy of Secondary School Pupils in the Culturally Diverse Environment as a Mechanism for Promoting a Positive Approach Towards Different Ethnic Groups*, Tijana Jokić Zorkić researches the role of the ethnocultural empathy of secondary school pupils in the culturally diverse environment as a potential mechanism for strengthening good inter-ethnic relationships. The mediatory influence of ethnocultural empathy on the relation between perceived school support for interculturality and the social distance of

pupils towards the second biggest ethnic group in school was examined. The results showed the significant indirect influence of school support for interculturality on social distance/closeness (forming close friendships), i.e. its significant mediatory influence on ethnocultural empathy. Therefore, ethnocultural empathy may be the mechanism by means of which schools could influence social, i.e. ethnic distance in culturally diverse environments. The findings from this study indicate that schools should invest in strengthening ethnocultural empathy and other intercultural skills bearing in mind their influence not only on school achievement and experiences of personal happiness, but also on attitudes towards other ethnic groups.

In their paper *Improving Programmes for the Informal Education of Roma Youth from Unhygienic Settlements: Promoting Socio-Cultural and Educational Specificities*, Sanja Grbić, Sara Ristić and Marko Tomašević point out the difficulties in the inclusion of young people from unhygienic settlements in regular education in which the interaction of economic, socio-cultural and systematic factors leads to radically weaker vertical accessibility through the school system at the end of primary school. Indicating the relatively small number of empirical works in this field and on the basis of research into the socio-cultural features and relations towards the education of young people from unhygienic settlements, the authors formulated concrete recommendations for work with this group of young people in the field of informal education.

The book, *The Recognition of Diversity as a Function of the Positive Development of Children and Youth*, presents one of the ways to observe the problem and possible solutions in the field of improving practices of inclusive education in greater detail. The book is intended for researchers and practitioners in the field of education who are interested in studying different support strategies for the development of functionally valuable behaviour of children and youth. We believe that this book could be valuable material both for students of psychology, pedagogy, sociology, defectology and future preschool/school teachers, as well as for the wider reading public.

Editors

Rajka Đević and *Nikoleta Gutvajn*

BELEŠKA O AUTORIMA

Aleksandar Antić (1989)	Asistent na Fakultetu za menadžment Univerziteta Union <i>Nikola Tesla</i> , doktorand na Pravnom fakultetu Univerziteta u Kragujevcu. Bavi se izučavanjem pitanja vezanih za oblasti radnog prava i socijalnog osiguranja. E-mail: aantic@jura.kg.ac.rs
Lidija Bukvić (1991)	Master defektolog, doktorand i demonstrator na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. Predmet njenih interesovanja predstavljaju faktori pozitivnog razvoja, teškoće u emocionalnom i socijalnom razvoju i programi prevencije problema u ponašanju učenika. E-mail: lidija_bukvic@yahoo.com
Rajka Đević (1979)	Doktor pedagogije, zaposlena u zvanju naučnog saradnika u Institutu za pedagoška istraživanja u Beogradu. Bavi se proučavanjem različitih aspekata inkluzivnog obrazovanja, posebno socijalnim funkcionisanjem učenika koji imaju smetnje u razvoju u okviru redovne osnovne škole. E-mail: rajkadjevic@gmail.com
Sanja Grbić (1991)	Doktorantkinja na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, zaposlena u zvanju istraživača pripravnika u Institutu za pedagoška istraživanja u Beogradu. Bavi se socioemocionalnim razvojem, samopoimanjem učenika i pravednošću u obrazovanju. E-mail: sgrbic@ipi.ac.rs
Nikoleta Gutvajn (1974)	Doktor pedagoških nauka, naučni saradnik, direktor Instituta za pedagoška istraživanja u Beogradu. Njena profesionalna interesovanja usmerena su na sledeće oblasti: inkluzivno obrazovanje iz perspektive različitih učenika vaspitnoobrazovnog procesa, konstruktivistički pristup školskom neuspehu učenika, primena kvalitativnih istraživanja u obrazovanju. E-mail: gutvajnnikoleta@gmail.com
Tijana Jokić Zorkić (1987)	Doktorantkinja na Odeljenju za psihologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, zaposlena u Centru za obrazovne politike. Njen naučni i istraživački rad ima uporište u sociokulturnoj i srodnim (meta)teorijskim perspektivama, a usmeren je na oblast inkluzivnog i interkulturalnog obrazovanja. E-mail: tjokic@cep.edu.rs
Jasmina Klemenović (1970)	Doktor pedagoških nauka, redovni profesor na Odseku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Bavi se proučavanjem aktuelnih tema pedagoške teorije i prakse, kao što su predškolska pedagogija, inkluzivno obrazovanje, ekologija, obrazovanje za ljudska prava i demokratiju. E-mail: klementina@ff.uns.ac.rs

<p>Isidora Korać (1972)</p>	<p>Doktor pedagoških nauka, profesor, zaposlena u Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare – Sirmijum u Sremskoj Mitrovici. Fokus njenih interesovanja i naučnih istraživanja čini područje profesionalnog razvoja nastavnika i vaspitača, inkluzivnog obrazovanja i estetskog vaspitanja. E-mail: oisidora@gmail.com</p>
<p>Marijana Kosanović (1954)</p>	<p>Doktor pedagoških nauka, vanredni profesor na Odseku za pedagogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. Područje profesionalnog razvoja nastavnika, karijerno vođenje i savetovanje, menadžment u obrazovanju i rodna (ne)jednakost u obrazovanju čine fokus njenih naučnih interesovanja i istraživanja. E-mail: marajakos@gmail.com</p>
<p>Emilija Lazarević (1966)</p>	<p>Doktor defektoloških nauka, naučni savetnik, rukovodilac projekta <i>Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije</i>, Instituta za pedagoška istraživanja u Beogradu. Njena profesionalna interesovanja usmerena su na sledeće oblasti: inkluzivno obrazovanje, govorno-jezički razvoj, govorno-jezički poremećaji, specifične smetnje u učenju. E-mail: e.lazarevic@ipi.ac.rs</p>
<p>Ivana Mihić (1979)</p>	<p>Psiholoških nauka, vanredni profesor Odseka za psihologiju, Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Njena profesionalna i istraživačka interesovanja tiču se ranog razvoja i kvaliteta brige o deci, predškolskog vaspitanja i obrazovanja i socijalne zaštite dece. E-mail: imihic@ff.uns.ac.rs</p>
<p>Jadranka Milošević (1965)</p>	<p>Doktor filoloških nauka, savetnik koordinator za srpski jezik i književnost, rukovodilac Sektora za društvene i humanističke predmete u Zavodu za unapređivanje obrazovanja i vaspitanja u Beogradu. Bavi se dijalektologijom i akcentologijom, nastavom srpskog jezika i književnosti u osnovnoj i srednjoj školi, upotrebom i funkcijom udžbenika u osnovnom i srednjem obrazovanju; piše udžbenike i priručnike koji omogućavaju lakše razumevanje i poznavanje školskog programa. E-mail: jadrankalara@gmail.com</p>
<p>Nada Polovina (1953)</p>	<p>Doktor psihologije, naučni savetnik u Institutu za pedagoška istraživanja u Beogradu. Polje njenog istraživačkog interesovanja i publikovanih radova tiče se psihosocijalnih aspekata razvoja dece i mladih, porodičnih odnosa, obrazovanja, orijentacije mladih ka budućnosti i pitanja identiteta. E-mail: npolovina@ipi.ac.rs</p>

Urednice: Rajka **Đević**

Nikoleta **Gutvajn**

Monografija je korisna, zanimljiva, inovativna, informativna i dobro strukturirana. Odabrani problem razmatran je sa stanovišta savremenih teorijskih shvatanja, ali je i empirijski detaljno istraživana.

Prof. dr Slobodanka Gašić-Pavišić (iz recenzije)

Teorijske rasprave i nalazi empirijskih istraživanja – koje nudi ova publikacija – doprinose boljem razumevanju pretpostavki uspešnog ostvarivanja inkluzivnog obrazovanja, ali i načina na koje je moguće delovati u pravcu obezbeđivanja kvalitetnije podrške razvoju pozitivnih potencijala deteta.

Prof. dr Vera Spasenović (iz recenzije)

Monografija sadrži obuhvatan, sistematičan i kritički pregled teorijskih razmatranja i istraživanja u oblasti inkluzivnog obrazovanja. Pisana je jasnim i razumljivim jezikom.

Prof. dr Vera Radović (iz recenzije)

Tekstovi saradnika Instituta za pedagoška istraživanja predstavljaju rezultat rada na projektima *Od podsticanja inicijative, saradnje i stvaralaštva do novih uloga i identiteta u društvu* (br. 179034) i *Unapređivanje kvaliteta i dostupnosti obrazovanja u procesima modernizacije Srbije* (br. 47008) čiju realizaciju finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (2011–2018).

ISBN 978-86-7447-140-1

